

Euroopa Liit
Euroopa
Regionaalarengu Fond

Eesti
tuleviku heaks

Teema kokkuvõte # 7

MITMIKIDENTITEEDI JA ÜHTEKUULUVUSE VÕIMALUSED JA VÄLJAKUTSED EESTIS

veebruar 2019

RITA-RÄNNE
projekt

RITA-RÄNNE projekt aitab välja töötada teaduslikult põhjendatud innovaatilisi lähenemisi rände ja lõimumise protsesside juhtimiseks Eestis, eesmärgiga aidata kaasa majanduse arengule ja ühiskonna sidususe suurenemisele

SISSEJUHATUS

Käesoleva teema kokkuvõtte eesmärk on analüüsida teoreetilise kirjanduse põhjal ühiskonna kultuurilise mitmekesisuse seost identiteediga ja sellest lähtudes hinnata erinevaid lähenemisi lõimumispoliitikale. Analüüs toob esile, et kultuuriline mitmekesisus on ühiskonda rikastav tegur juhul, kui erinevad rahvusrühmadel on oluline kultuuriliste väärtuste ühisosa, mis tekib lõimumise tulemusel. Juhul, kui ühiskond ei eelda vähemustelt lõimumist, võib see suurendada rahvuskonfliktide tõenäosust ja sotsiaalse kapitali taseme langust.

Eesti identiteedipoliitika eesmärgiks peaks olema vähemuste lõimimine põhirahvusega mitmikidentiteedi kujunemise kaudu. Mitmikidentiteedi kujunemine tähendab ühe uue identiteedi kui kultuuripädevuse omandamist. Nagu mistahes uue pädevuse omandamine ei tühista varasemaid, ei eelda ka eesti kultuurilise identiteedi omandamine varasemate identiteetide hülgamist või kustutamist, vaid üksnes ühe uue lisandumist.

Mitmikidentiteedi arendamise ja ühtekuuluvustunde loomise olulisim ühiskondlik institutsioon on üld- ja kõrgharidus. Mitmikidentiteedi põhjal ühtekuuluvustunde kujunemiseks tuleks ühtses Eesti koolis luua õhkkond, milles:

- 1) kõik õpilased võiksid koos eestikeelse haridusega omandada eesti kultuurilise ehk rahvusidentiteedi ja olla eestlaste hulka vastu võetud, kui nad seda soovivad;
- 2) eesti rahvusidentiteedi kui kultuuripädevuse omandamist ei seostata oma kultuurilise identiteedi hülgamise või salgamisega;
- 3) õpilaskonnas toetatakse väärtushinnanguid, milles kaksikidentiteediga õpilasi ei peeta teisejärguliseks, vaid neid hinnatakse ja väärtustatakse rikka kultuuripädevuse tõttu;

Samuti tuleb oluliselt suuremat tähelepanu pöörata välisüliõpilaste akultureerimisele kõrgharidussüsteemis. Selleks tuleb kõrgharidusseaduses lubada ühel õppekaval mitme õppekeele kasutamist ja määratleda eesti keele kohustuslik maht, tagada tõhus eesti keele õpe välisüliõpilastele ja kehtestada keelenõuded põhikohaga õppejõududele.

AUTORID

Martin Ehala, Tartu Ülikool, eesti ja üldkeeleteaduse instituut

Käesoleva teemakokkuvõtte valmimisse on andnud olulise panuse veel Rein Raud, Marek Tamm, Tiit Tammaru ja Raivo Vetik.

PÕHIMÕISTED

Identiteet on väga paljude definitsioonidega mõiste, käesolevas võetakse aluseks Ehala (2018) lähenemine, mille kohaselt on identiteet teatud kultuuriliste pädevuste kogum, mille inimene omandab lapseas sotsialiseerimise või täiskasvanuna akultureerumise käigus. Sarnase kultuurilise pädevusega inimesed jagavad sama kollektiivset identiteeti. Näiteks Eesti kultuurilise identiteedi pädevuste tuumikus on eesti keele oskus, olulisemate eesti ajaloo-, kirjandus- ja kultuuritekstide tundmine, mõningate laialtlevinud kommete tundmine ja mõningate väärtushinnangute (näiteks armastus Eesti maa ja rahvuslike suursaavutuste vastu) omaksvõtmine.

Ühtekuuluvustunne on positiivne emotsionaalne side inimeste suhtes, kellega jagatakse sama kollektiivset identiteeti. Ühtekuuluvustunne on ühiskondliku sidususe alus ning eelduseks kollektiivsele tegutsemisele oma rühma eesmärkide saavutamise nimel või rühma kaitseks seda ähvardavate ohtude vastu.

Mitmikidentiteet on mõiste, mis tähistab inimeste erinevate kollektiivsete identiteetide kimpu. Avaras tähenduses on igal inimesel mitmikidentiteet, sest kõik inimesed omavad paljusid identiteete üheaegselt: sugu, rahvus, elukutse, sotsiaalne roll (nt laps, isa, ema) jt. Kitsamalt tähistab mitmikidentiteet kahe või enama sellise kollektiivse identiteedi omamist, mida inimesel tavaliselt on vaid üks: tüüpiliselt kasutatakse seda mõistet kahe või enama kultuurilise ehk rahvusliku identiteediga (näiteks eestlane ja rootslane) inimeste iseloomustamiseks (Ehala 2018). Siinses käsitluses mõistetakse mitmikidentiteeti just selles kitsas tähenduses.

Mitmikidentiteedi ja ühtekuuluvuse võimalused ühiskonnas sõltuvad selles valitsevatest identiteedipoliitilistest hoiakutest. Tänapäeva Eestis on laiemalt levinud kaks lähenemist, mida võiks kutsuda taktikaliseks ja strateegiliseks mitmekultuurilisuseks.

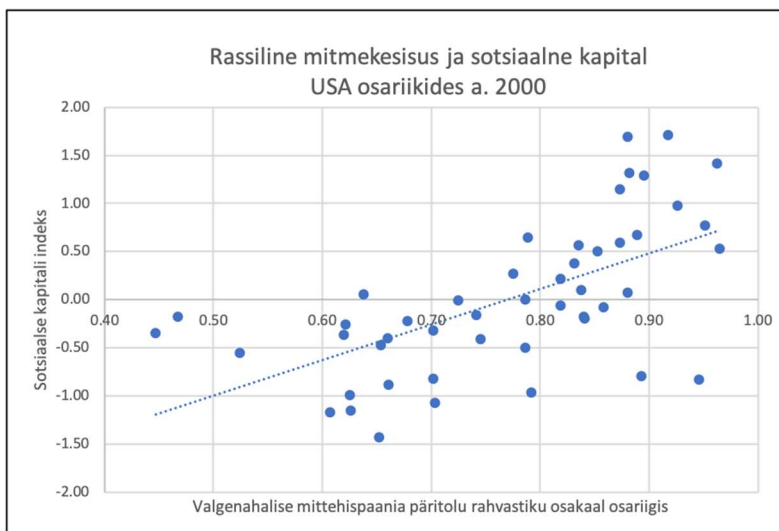
Taktikaline mitmekultuurilisus (Berry 1977) lähtub hüpoteesist, et ühiskonna mitmekultuuriline orientatsioon vähendab vähemuste liikmetes eksistentsiaalset hirmu assimileerimise ees, samal ajal avades neile tee põhirahvuse hulka. Rootsi keelse vähemuse lõimumine Soome ühiskonda 20. sajandi jooksul on hea näide taktikalise mitmekultuurilisusest. Taktikalise mitmekultuurilisuse põhimõtted on selgelt väljendunud näiteks 1992. aastal vastu võetud Euroopa regionaal- või vähemuskeelte hartas, milles nähakse ette kaitsemeetmed põliste vähemuskeeltele, et nende liikmed jätaks „seljataha mineviku vimmatunded, mis takistasid neid oma koha omaksvõtmist riigis, kus nad elavad, samuti Euroopas tervikuna” (Harta 1992: 5). Harta kaitse ei laiene immigrantkeeltele, samas rõhutatakse kõigi vähemuste puhul riigikeele oskamise vajadust ja lõimumist.

Strateegiline mitmekultuurilisus lähtub hüpoteesist, et kultuuriline mitmekesisus on hüve iseeneses, mille säilimist ja suurenemist tuleb riiklike poliitikatega toetada. Strateegiline mitmekultuurilisus seab mistahes vähemuse (põlise või hilise) liikmete kultuurilise eripära säilitamise õiguse kõrgemale põhirahvusega lõimumise vajadusest ja vaatleb vähemuste kultuurilise lõimimise püüdu assimilatsioonina. Strateegilist mitmekultuurilisust on viimastel aastakümnetel ühiskonnas propageeritud loosungitega *Erinevus rikastab!* (*Celebrating diversity!*) ja *Mitmekesisuses on jõud!* (*Diversity is our strength!*), mis on viinud poliitilise korrektsuse tekkimiseni mitmekesisusega kaasnevate probleemide tunnistamisel.

MITMEKULTUURILISUSE ANALÜÜS

Probleem ei ole selles, et need loosungid oleksid iseenesest valed. Alguse saanud organisatsioonipsühholoogias, on mitmekesisuse rikastava mõju väitel tõepõhi all – mitmekesisema töötajate tausta ja pädevustega organisatsioonid on edukamad kui väga ühtlustatud kogemustega töötajaskonnad. Samas ei pea väide kindlasti paika kõigis kontekstides.

Näiteks on empiirilisi tõendeid selle kohta, et kõrgem rahvuslik homogeenus on seotud kõrgema sotsiaalse kapitali määraga. Joonisel 1 on kujutatud Ameerika Ühendriikide osariikide etnilise homogeensuse seos osariigi sotsiaalse kapitali tasemega (sotsiaalse kapitali andmed teosest Putnam (2008), rassiline homogeensuse esitatud USA 2000. a rahvaloenduse andmetel). Horisontaalteljel on kujutatud valgenahaliste proportsioon osariigis nii, et 0,4 on 40% ja 1,0 on 100%. Vertikaalteljel on antud sotsiaalse kapitali määr skaalal -2 (madalaim) kuni 2 (kõrgeim). Iga andmepunkt tähistab üht osariiki. Andmepunktide paigutus maatriksis näitab, et kõrgema sotsiaalse kapitaliga osariigid on homogeensema rahvastikuga. Korrelatsioon nende kahe muutuva vahel on märkimisväärselt kõrge ($r = 0,61$, tähistatud punktiirjoonega):

Millest võib olla tingitud mitmekesisuse sedavõrd erinev mõju töökollektiividele ja ühiskonnale laiemalt?

Kui võrrelda töökollektiive ja ühiskonda, siis töökollektiivi liikmeks valitakse inimesi selliste pädevuste alusel, mis on vajalikud selle ettevõtte eesmärkide täitmiseks. Samuti eeldatakse töökollektiivi liikmetelt ettevõtte sihtide ja väärtuste omaksvõtmist. See tähendab, et ettevõtte töötajaskond on juba värbamisprotsessiga ettevõttele oluliste väärtuste ja sihtide osas ühtlustatud, ning mitmekesisus iseloomustab selliseid aspekte, mis ei takista inimesel ettevõttes töötamast. Ühiskonnas reeglina sellist ranget valikut ei toimu ning seetõttu võib mitmekesisus kaasa tuua ka olulisi väärtuselisi vastuolusid ühiskonnas.

Seega näib kultuurilise mitmekesisuse rikastav mõju töökollektiivides ja pärssiv mõju ühiskonnas laiemalt sõltuvat mitmekesisuse seostest kollektiivse identiteediga: kui mitmekesisus iseloomustab rühma, mille liikmed jagavad sama kollektiivset identiteeti (näiteks korporatiivne identiteet töökollektiivis), on mõju positiivne, kui aga mitmekesisus iseloomustab inimesi, kellel puudub ühine identiteet, siis on selle mõju negatiivne.

Seda hüpoteesi on hiljuti uurinud Desmet, Ortuño-Ortín ja Wacziarg (2017). Nad mõõtsid maailma väärtuste uuringu (*World Values Survey*) andmestiku põhjal, kuidas on kultuuriline mitmekesisus seotud tõsiste rahvarahutuste ja kodusõja puhkemise tõenäosuse ning ühiskonnas pakutavate avalike teenuste hulga. Uuring põhines 76 riigi andmetel ning hõlmas ligi 200 küsimust.

Uuringus mõõdeti kultuurilist mitmekesisust maailma väärtusuuringu küsimustele antud vastuste hajuvusega. Kultuuriline mitmekesisus on selle meetodika järgi kõrgem ühiskonnas kus antakse samale küsimusele (Näiteks *Kas lapsed peavad tegema kodutöid?*) erinevaid vastuseid, homogeensema aga siis, kui konsensus vastuste osas on suur. Etnilist mitmekesisust määrati keeleliste (ja Lõuna-Ameerikas rassiliste) erinevuste põhjal.

Analüüs näitas õigepealt, et kultuuriline ja etniline mitmekesisus ei ole omavahel korralatsioonis. On ühiskondi, mis on etniliselt suhteliselt homogeensed, nagu Prantsusmaa, kuid kultuuriliselt (st väärtuste poolest) väga mitmekesine. On ühiskondi, mis on etniliselt väga mitmekesised, nagu mitmed riigid Põhja-Aafrikas, kuid väärtuseliselt väga homogeensed (islami tõttu). Samuti ei põhjusta ei kultuuriline ega etniline mitmekesisus eraldiseisvana sotsiaalse kapitali langust või konflikte ühiskonna alamrühmade vahel. Pigem vastupidi, killustunud väärtustega ühiskonnas võib olla raske tekitada tsiviilrahutuste puhkemiseks vajalikku sotsiaalset mobiliseerimist, samuti on etniliselt killustunud, kuid ühtsete väärtustega ühiskonnas vähem põhjust konfliktiks.

Olukord on aga teistsugune, kui ühiskonna erinevatel etnilistel rühmadel on omavahel vastukäivad väärtushinnangud. Tüüpiliselt tähendab see juhte, kus samas ühiskonnas elavad etnilised rühmad erinevad teravalt oma usuliste tõekspidamiste poolest, või siis juhtudel, kui väga religioosed etnilised rühmad elavad kõrvuti väga sekulaarsete rühmadega. Samas võivad väärtuskonfliktid olla ka üldisemad, puudutades suhtumist isikuvabadustesse, laste kasvatamisse või suhtumises erinevatesse kultuuritraditsioonidesse.

Desmeti, Ortuño-Ortíni ja Wacziargi (2017) analüüs näitas, et ühiskondades, kus etnilised ja väärtushinnangute piirid langevad kokku, ehk siis ühiskondades, kus eri etnilistel rühmadel on erinevad väärtushinnangud, suureneb rahvuskonflikti tõenäosus – kui etniliste rühmade vaheline väärtuste lahknemine tõuseb ühe standardhälbe võrra, siis suureneb konflikti oht 27%, samas väheneb avalike teenuste valik lausa 46%.

Analüüsi kokkuvõtteks väidavad autorid, et etniline ega kultuuriline killustatus eraldiseisvana ei suurenda konfliktiohtu ega vähenda avalike teenuste kättesaadavust, aga etniliste rühmade vahelised kultuurierinevused, kuigi need on vaid väike osa üldisest variatsioonist, on seotud rahvuskonfliktide puhkemise tõenäosusega ning ühiskondlike hüvede kättesaadavusega: „Kultuuri ja etnilisuse kattuvuse mõõdikud χ^2 ja FST on tugevas positiivses seoses rahvuskonflikti puhkemise ja toimumise tõenäosusega ja negatiivses seoses avalike teenustega. Seega etnilisel jaotusel on mõju konfliktile ja avalikele teenustele juhul, kui see jaotus on seotud kultuuriliste erinevustega etniliste rühmade vahel“ (Desmet, Ortuño-Ortín ja Wacziarg 2017: 2510).

Uuringute tulemustest lähtudes on piisavalt alust väita, et mitmekesisus rikastab ja on jõud vaid juhul, kui seda mitmekesisust tasakaalustavad jagatud väärtused. Juhtudel, kui etnilistel rühmadel puuduvad ühendavad väärtused, on mitmekesisus oluline ohutegur ühiskondlikule rahule ja heaolule. Seda tuleb arvestada iseäranis Eestis, kus taasalanud sisseränne võib strateegilise mitmekultuurilise tingimustes suurendada eeskätt konfliktset mitmekesisust. Seetõttu on vaja Eestis rakendada sellist identiteedipoliitikat, mis võimaldaks areneda kogu elanikkonda ühendaval jagatud kultuurilisel identiteedil.

MITMIKIDENTITEEDI KUJUNDAMINE

Eesti identiteedipoliitika peaks lähtuma taktikalisest mitmekultuurilisusest, mis seab eesmärgiks vähemuste lõimimise põhirahvusega mitmikidentiteedi kujunemise kaudu.

Mitmikidentiteedi kujunemine tähendab ühe uue identiteedi kui kultuuripädevuse omandamist. See eeldab sihipärast sotsialiseerimist, et inimesel oleks võimalus seda uut kultuuripädevust omandada ja harjutada. Iga uue identiteedi omandamine nõuab aega ja pühendumist. Kaasamine tähendab inimesele võimaluse andmist uue identiteedi harjutamiseks. Ta peab saama läbi käia inimestega, kes seda identiteeti valdavad, kes on selle juba omandanud. Inimesele tuleb anda võimalus olla põhirahvuse hulgas ja olla nagu nemad, muu hulgas teha kaasa põhirahvuse rituaale ja tähistada tähtpäevi. Ühesõnaga, tal peab olema võimalus elada koos põhirahvusega ühiskonna täisväärse liikmena. Siis kujuneb vähehaaval niihästi uus identiteet kui ka emotsionaalne side sellega.

Ja nii nagu mistahes uue pädevuse omandamine ei tühista varasemaid, ei eelda ka eesti kultuurilise identiteedi omandamine varasemate identiteetide hülgamist või kustutamist, vaid üksnes ühe uue lisandumist. Selline lähenemine erineb strateegilise mitmekultuurilisuse põhimõtetest. Viimase kohaselt tähendab lõimimine enamusrühma ja vähemusrühma vaheliste võimuhete reguleerimist, enamasti erinevate rühmapõhiste kompensatsioonimeetmete rakendamist vähemuse liikmetele, et tasandada väidetavaid struktuurseid tõkkeid ühiskonnas, mille ülesehitus ei luba neil selles olla edukad sellisena, nagu nad on (vt Vetik 2018).

Kuid mitmikidentiteedi arendamine ja ühtekuuluvustunde loomine ei ole eri rühmade vaheliste suhete reguleerimine, vaid inimese kultuuripädevuste avardamine, mis võimaldab tal hakata tundma ühtekuuluvustunnet põhirahvusega. Seetõttu ei tohiks identiteedipoliitika inimestesse suhtuda kui konkreetsete rahvusrühmade esindajatesse (st vähemus- ja põhirahvuse liikmetesse) ega istutada neisse juba ette ohvri- ja ahistajaidentiteeti. See ei tähenda, et inimese etnilist identiteeti peaks ignoreerima – see on osa tema isikupärasest kultuuripädevusest, mis on väärtus iseeneses, kuid see ei saa olla aluseks erikohtlemisele ega diskrimineerimisele. Mitmikidentiteedi arendamise ja ühtekuuluvustunde loomise olulisim ühiskondlik institutsioon on üld- ja kõrgharidus.

POLIITIKASOOVITUSI

Eestikeelne üldharidus

Tänapäeva killustunud informatsioonimaailmas on üldharidus sisuliselt viimane kogu rahvastikku haarav identiteedipoliitiline vahend. Ajaloolistel põhjustel on üldharidus Eestis olnud nõukogude ajast alates paralleelselt eesti ja vene õppekeelelega, mis on kindlasti üks kaalukamaid põhjusi, miks rahvuspõhine segregatsioon on olnud nii visa kaduma, kuigi noorema põlve vene noorte keeleoskuse taseme järgi võiksid sidemed olla üsna tihedad. Et Eestil ei ole pikas perspektiivis sisserändele alternatiivi ja kaalukas osa sisserändajaid saabub idast, tuleb eesti- ja venekeelsed koolid ühendada, ükskõik kui valulisi reaktsioone see samm rahvusvaheliselt või ka Eestis eneses (olgu siis rahvuspuhtust hindavates eestlastes või assimileerumist kartvates venelastes) esile ei kutsuks.

Koolide ühendamine on üksnes reformi tehniline pool, olulist nihet on vaja ka suhtumises mitmikidentiteedi kujunemisse. Mitmikidentiteedi põhjal ühtekuuluvustunde kujunemiseks tuleks ühtses Eesti koolis luua õhkkond, milles:

- 1) kõik õpilased võiksid koos eestikeelse haridusega omandada eesti kultuurilise ehk rahvusidentiteedi ja olla eestlaste hulka vastu võetud, kui nad seda soovivad;
- 2) eesti rahvusidentiteedi kui kultuuripädevuse omandamist ei seostata oma kultuurilise identiteedi hülgamise või salgamisega;
- 3) õpilaskonnas toetatakse väärtushinnanguid, milles kaksikidentiteediga õpilasi ei peeta teisejärguliseks, vaid neid hinnatakse ja väärtustatakse rikka kultuuripädevuse tõttu;

Selline lähenemine on vajalik eesti ja vene noorte edukaks lõimimiseks eestikeelses koolis, kuid see peab rakenduma ka uutele sisserändajatele ning Eestisse tagasipöördujatele, kelle hulgas võib olla väga eripäraseid identiteedikombinatsioone, milles eesti kultuuriline identiteet ei pruugi sugugi olla domineeriv. Samuti tuleb oluliselt suuremat tähelepanu pöörata välisüliõpilaste akultureerimisele kõrgharidussüsteemis.

Kakskeelne ülikool

Alates 2010. aastast on välisüliõpilaste osakaal ja absoluutarvud ülikoolides väga kiiresti kasvanud. Haridusministeeriumi hiljutise analüüsi kohaselt (Selliöv 2018) on praegu 25% magistritaseme õppekavadest ingliskeelsed ja neil õppivatest üliõpilastest 70% on välisüliõpilased. Eri ülikoolides on ingliskeelse õppe maht väga erinev: 9% maaülikoolis, 26% muusika ja teatriakadeemias. Ingliskeelse õppe maht erineb ka erialati: üle poole (55%) eesti emakeelega sotsiaalteaduste magistriastme üliõpilasi õpib Eesti ülikoolides inglise keeles, samas õpetajakoolituses on eestikeelse õppe maht 90%. On juba õppekavarühmi, kus eestikeelseid õppekavasid enam ei ole. Ja kuigi magistriõppes on välisüliõpilaste osakaal suurem kui bakalaureuseõppes, on arvuliselt neid kõrghariduse esimesel ja teisel astmel enam vähem võrdselt. Seega on ingliskeelse õppe laienemise puhul tegu suurema muutusega eestikeelsetelt kavadel ingliskeelsete suunas, mis liigub eri kontekstides eri kiirusega. Samas puudub üks selge struktuurne piiripunkt, kus eesti ja ingliskeelne õpe peaks leidma tasakaalu.

Samaaegselt toimivad põhjuslikud jõud, mis viivad eestikeelsete õppekavade asendamisele ingliskeelsetega. Juhtudel, kui eestikeelse kava üliõpilaste arv on liiga väike, et eriala elus hoida, muudetakse kava ingliskeelseks (Räis jt 2018). Et eesti üliõpilased võivad vabalt asuda õppima nii inglisis- kui ka eestikeelsetele kavadele, avarduvad iga uue ingliskeelse kava lisandumisega ingliskeelse õppe võimalused. Ingliskeelsed kavad on ka atraktiivsemad kasvõi seepärast, et pakuvad noortele võimaluse tutvuda ja õppida noortega väljapoolt Eestit (Räis jt 2018). Seetõttu viib ingliskeelsete kavade parem täitumine raskustesse järgmise eestikeelse kava ja ring kordub – ingliskeelse õpe valik suureneb, mis tõmbab tudengikandidaate ära eestikeelsetelt kavadel. Seega puudub praeguse süsteemi juures lahendus, kuidas vältida eesti keele marginaliseerumist kõrgharidusest.

Eestikeelse kõrghariduse taandumise negatiivne tagajärg on see, et kaob ladus võime suhelda erialastel teemadel eesti keeles. Ühine ingliskeelne õpe ülikoolis muudaks inglise keele kasutuse loomulikuks ka ühiskonnas ning tööelus, mis valideeriks inglise keele üldise suhtluskeelena. Nii nagu nõukogude ajal, kaotaks selline suhtlusmall motivatsiooni õppida eesti keelt ja lõimuda eesti ühiskonda. Põhimõtteliselt toetaks selline areng paralleelühiskondade kujunemist eestlaste ja eesti keelt mitte valdavate rühmade vahel.

Et kõrghariduse muutumine ingliskeelseks takistaks oluliselt mitmikidentiteetide ja ühtekuuluvuse kujunemist ühiskonna eri rühmade vahel, siis on vaja tõhusaid seadusandlikke ja õppekorralduslikke meetmeid, et tagada osalise eestikeelse õppe säilimine kõigil bakalaureuse ja magistritaseme õppekavadel eesti üldharidusest tulnud üliõpilastele, ning samas tagada tõhus eesti keele õpe kõigile välisüliõpilastele. Soovitatud on „Lubada ametlikult ja üheselt mõistetavalt ühel õppekaval alternatiivsete õppekeelte kasutamist ning defineerida lubatud/kohustuslikud mahud“ (Räis jt 2018:

38). Samuti tuleb töötada välja meetmed, et tagada eesti keele säilimine ülikoolide töökeelena, näiteks soovitatakse „õppejõudude keelepädevuse arendamist ja pidevat toetamist (vajaduse järgi eesti või inglise keeles). Kaaluda tuleks üldiste keelestandardite sätestamist õppejõudude keeleoskusele, kui õpetamine ei toimu emakeeles“ (Räis jt 2018: 39).

KIRJANDUS

- Berry, John W. (1977). *Multiculturalism and Ethnic Attitudes in Canada*, Ottawa, Canada: Ministry of Supply and Services.
- Desmet, Klaus., Ortuño-Ortín, Ignacio, ja Wacziarg, Romain (2017). Culture, Ethnicity, and Diversity. *American Economic Review*, 107(9), 2479–2513. doi: 10.1257/aer.20150243
- Ehala, Martin (2018). *Identiteedimärgid. Ühtekuuluvuse anatoomia*, Kallavere: Kännimees.
- Habermas, Jürgen. (1998). *Inclusion of the Other: Studies in Political Theory*, Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Harta (1992). Euroopa regionaal- või vähemuskeelte harta ja selgitav aruanne. Strasbourg: Euroopa Nõukogu. <https://rm.coe.int/explprt-charter-ee-doc/168071ba06>. Vaadatud 25.10.2018.
- Putnam, Robert D. (2008). *Üksi keeglisaalis: Ameerika kogukonnaelu kokkuvarisemine ja taassünd*. Tallinn: Hermes.
- Räis, Mari Liis, Lang, Ailen, Kallaste, Epp, ja Kivi, Laura (2018). *Õppekeel eesti kõrghariduses*. Uuringu lõppraport. https://www.hm.ee/sites/default/files/uuringu_loppraport_1.pdf Vaadatud 01.02.2019.
- Selliöv, Reena (2018). *Õppekeel Eesti kõrgkoolides EHISe andmetel. Statistiline ülevaade*. Tartu: Haridus- ja Teadusministeerium. https://www.hm.ee/sites/default/files/uuringud/oppekeel_eesti_korgkoolides_statistiline_ylevaade.pdf. Vaadatud 08.09.2018.
- Vetik, Raivo (2018). Riigirahva identiteet eestlaste ja eestivenelaste seas. *Acta Politica Estica*, (8), 85–104.